

Добросовісність в юридичному складі, що є підставою виникнення права власності

Маковій Віктор Петрович,
викладач Херсонського юридичного інституту ХНУВС

Добросовісність суб'єктів цивільного права як основа цивільного обороту традиційно займає один із провідних напрямків досліджень у цивільному праві – починаючи від античності і закінчуючи сучасністю. При цьому добросовісність вивчається як загальний принцип цивільного права і як категорія у суто практичному аспекті. Дотримання загального принципу добросовісності забезпечує пріоритет справедливості правових норм над їх сталістю [1, с.53]. З огляду на особливості використання категорії добросовісності потребує детального дослідження питання захисту інтересів добросовісного набуття майна за різними підставами, серед яких – договір, спадкування, набувальна давність та інші. Адже саме добросовісність при набутті прав на речі є одним із визначальних елементів юридичного складу, який може бути визнано підставою для набуття права власності на ту чи іншу річ.

Дана тема прямо чи опосередковано була предметом вивчення багатьох дослідників (Смітюх А., Мурзін Д., Черепакін Б., Коновалов О., Рясенцев В., Підпригора О., Скловський К., Толстой Ю., Цікало В. та інші [1-9]). Однак безпосереднього з'ясування сутності даного питання з урахуванням положень Цивільного кодексу України 2003 року не здійснювалось.

Мета даної статті полягає у дослідженні правової природи добросовісності й визначення її місця у юридичному складі, що є підставою виникнення права власності за вітчизняним цивільним законодавством.

У загальноприйнятому значенні *добросовісний* – той, хто чесно виконує свої зобов'язання, обов'язки. Вочевидь *під добросовісністю суб'єктів цивільних правовідносин* необхідно розуміти *такий середній рівень порядності, турботливості, що притаманний будь-якій нормальній особі й оцінюється правопорядком як необхідна й достатня умова участі у цивільному обороті*. Якщо розглянути вплив критерію врегулювання правовими нормами суспільних відносин на трьох суб'єктів, з яких перший – зовсім їм не підпорядковується,

другий – чітко дотримується правових приписів, а третій – дещо середнє, то матимемо наступне формулювання. Безумовно, рівень добропорядності на рівні соціуму в даному разі – це середній рівень прагнення особи до урегульованості правовими нормами суспільних відносин за її участю. Тобто рівень добросовісної поведінки будь-якого суб'єкта у цивільно-правовому полі – це прихильність особи до розповсюдження на суспільні відносини, в які вона вступає, правових норм при достатній їх значимості, що має наслідком підпорядкування такої особи правопорядку. Відсутність подібної прихильності та вільний вибір на користь беззаконня виключають схвалення діяльності вказаного суб'єкта публічною владою й надають можливість для застосування до неї каральних засобів держави.

Аналіз ситуацій, які врегульовані цивільно-правовими нормами, дає привід сформулювати таке: закон не визначає добросовісність як обов'язкову складову у порівнянні з окремими випадками (набувальна давність, специфікація, оплатне відчуження тощо). Однак це не означає, що вона в такому випадку не потрібна, адже згідно зі ст.3 ЦК добросовісність як правова категорія є основною засадою побудови цивільного права. До того ж ч.5 ст.12 ЦК важливою гарантією здійснення будь-якого цивільного права на свій розсуд визначає презумпцію добросовісності та розумності його здійснення, що діє до того часу, поки інше не буде встановлено рішенням суду.

Виділення ж законодавцем окремої групи випадків, в яких добросовісність поведінки одного з суб'єктів є правостворюючим фактом, ґрунтується на неоднозначності обставин, в яких діє суб'єкт, а також реальними можливостями порушення подібними діями прав інших осіб. Тобто в такому випадку особа діє в певних межах, перевищення яких залежно від добросовісності чи недобросовісності має певні правові наслідки. Причому добросовісна поведінка може порушувати чийсь права лише опосередковано (придбання майна від неуповноваженої особи). Однак внаслідок припису закону таке порушення перевищує права постраждалої особи (добросовісне заволодіння давнісним володільцем у порівнянні з інтересами власника або титульного володільця).

Саме з огляду на викладене в цивілістиці було сформульоване таке доволі містке та якісне визначення добросовісності поведінки, як “прагнення суб'єкта

підпорядкувати соціальні зв'язки, учасником яких він є, дії регулятивних норм цивільного права і максимально виключати можливість порушення його поведінкою суб'єктивних прав і законних інтересів інших учасників обігу” [4, с.54].

Нині діючий ЦК України містить дещо неузгоджені положення щодо добросовісності як правової категорії при набутті права на річ, що відображає подібну тенденцію розвитку цивільного законодавства на теренах колишнього Радянського Союзу.

Зокрема потребують визначення поняття “добросовісний набувач”, “добросовісний володілець” та “добросовісне заволодіння”, які використовуються законодавцем при визначенні порядку набуття права власності на майно, відчуженого особою, яка не мала на це права (ст. 330 ЦК), за набувальною давністю (ст. 344 ЦК), а також у нормах щодо захисту права власності та інших речових прав (ст. 388, 389, 390, 400 ЦК).

Як було зазначено, виділення законодавцем групи ситуацій, в яких добросовісність поведінки одного із суб'єктів виступає в якості правоутворюючого фактора, обумовлено неоднозначністю обставин, в яких діє такий суб'єкт, а також перспективою порушення цими діями чужих прав. Так, добросовісність володільця охарактеризована цивілістами як “впевненість особи в тому, що майно надійшло в її господарство законно, сумління її при цьому вільне від сумнівів щодо даного питання”[5, с.21] або щодо безхазяйних речей: “впевненість володільця у відсутності у будь-кого прав на об'єкт володіння, положення якого у господарському просторі не дає підстав припускати його приналежність до чиеїсь господарської сфери” [4, с.54].

Поняття добросовісного набувача як і добросовісного заволодіння окремо у ЦК України не визначено, однак це поняття охарактеризовано опосередковано при викладенні прав власника на витребування майна від добросовісного набувача згідно зі ст. 388. А саме: якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, то в даному разі ми маємо справу саме з добросовісним набувачем. Однак таке визначення поняття “добросовісний набувач” може стосуватися лише

частини випадків набуття прав на майно, що ж до решти (не пов'язаних з відплатним відчуженням, як-то набувальна давність) – питання залишається невизначеним. Тому спробуємо підійти до даної правової категорії проаналізувавши інше широковживане у цивілістиці поняття “добросовісне володіння”.

Критерієм розмежування добросовісності й недобросовісності володіння відповідно до загальноприйнятих підходів цивілістики визнано суб'єктивний фактор – незнання про неправомірність свого володіння. Добросовісний володілець – той, який не знає і не може знати про те, що він володіє чужою річчю чи майном [6, с.484].

Відповідно до визначення добросовісності володільця та з урахуванням згаданої статті ЦК України ми можемо дати таке визначення добросовісного набувача: *добросовісний набувач – той, який не знає і не може знати про те, що він заволодів чужою річчю чи майном.* Іншими словами, володілець, вибачливо помиляючись у фактичних обставинах, за достатніх причин вважає, що та підстава, за якою до нього потрапила річ, дає йому право власності на неї.

Статтею 148 ЦК УРСР 1963 року “Розрахунки при поверненні речей з незаконного володіння” визнано недобросовісним такого володільця, який знав або повинен був знати, що його володіння незаконне. Водночас відповідною ст. 390 ЦК України “Розрахунки при витребуванні майна із чужого незаконного володіння” вказано особу з такими ж ознаками володіння, але уточнено як недобросовісного набувача. Внаслідок застосування логічного тлумачення норм нового ЦК України щодо володіння та використовуючи положення щодо нього у Кодексі Наполеона та Німецькому цивільному укладенні, ми прийдемо до такого висновку: *добросовісність володільця завжди припускає наявність добросовісності й при набутті володіння, однак недобросовісний володілець може бути як добросовісним, так і недобросовісним набувачем.* Адже, якщо володілець буде знати, що підстава володіння незаконна, то він не може бути добросовісним. Разом з тим, якщо добросовісний набувач пізніше дізнається, що його володіння незаконне, то він перетворюється з добросовісного володільця на недобросовісного. На думку В.Цікало, у ч.1 ст.390 ЦК України надається

законодавче визначення недобросовісного набувача, з чим, враховуючи викладені положення, не можна погодитись [7, с.27].

Добросовісність набувача може розглядатися в двох вищезгаданих аспектах при набутті права власності за договором від неуповноваженої особи, а також за набувальною давністю.

Щодо першого, то добросовісність відіграє проміжну роль як правова категорія між принципом “рука за руку відповідає”, що відтворений у сучасному праві від античності, та римським принципом “де мою річ находжу, там її і віндикую” [2, с.124]. Останнє дуже чітко відслідковується у ст.ст. 330, 388 ЦК.

Визначаючи умови набуття права власності за набувальною давністю, законодавець використав у ст. 344 ЦК поняття добросовісного заволодіння. Цивільний кодекс не надає нам визначення поняття добросовісного заволодіння, однак з урахуванням викладених раніше положень можна вказати, що *добросовісність заволодіння давнісного володільця полягає у його переконанні, що заволодіння правомірно, тобто майно надійшло до нього законно*; його сумніння при цьому вільне від сумнівів з цього питання. Таким чином, заволодіння майном в результаті обману, погроз, насильства та інших неправомірних дій робить неможливим застосування положень набувальної давності.

На відміну від Основ цивільного законодавства СРСР 1991 року та цивільного законодавства країн-учасниць СНД, законопроекту Цивільного кодексу України 1996 року нове вітчизняне цивільне законодавство вимагає добросовісності від давнісного володільця лише під час заволодіння майном. Добросовісність при цьому не визначена окремо як умова давнісного володіння. Тобто добросовісності під час володіння протягом всього давнісного строку не вимагається. Дане правило сформульовано було зокрема К. Скловським: наступне відпадиння добросовісності не шкодить давності [8, с.119]. Воно ж властиве й нормам Французького цивільного законодавства.

При такому використанні набувальної давності надається можливість набувати право власності добросовісному набувачу, який надалі став недобросовісним володільцем, за давністю володіння. Дійсно, аналіз правової ситуації, коли власник майна втратив право пред’явлення віндикаційного позову у

відношенні свого майна до фактичного його володільця, дає підстави позитивно відзначити виключення елемента подальшої добросовісності у володільця за обставин, які надають право застосувати набувальну давність. Адже в іншому випадку можливе виникнення ситуації, коли внаслідок того, що володілець стає недобросовісним, а власник пропустив строк позовної давності, майно набуває статусу безхазяйного, або, що більш точніше, за давнього. Останній факт не можна визнати позитивним в цивільному обороті, а тому законодавець, як на наш погляд, пішов на такий крок.

Однак тлумачення іншої умови давнісного володіння, зокрема відкритості володіння, може надати підстави для інших висновків.

З огляду на поняття добросовісності цікавим є розгляд взаємовідносин власника з незаконним володільцем.

На практиці можливе виникнення декількох варіантів розвитку таких взаємовідносин залежно від добросовісності. Існують два крайні погляди щодо правового вирішення цих ситуацій: 1) власність виникає у незаконного добросовісного набувача відразу (ст. 330 ЦК України), 2) майно підлягає віндикації власником незалежно від добросовісності набуття (ст. 388 ЦК України).

Свого роду проміжним варіантом між цими крайностями є набувальна давність. Хоча перший варіант, на думку окремих науковців, можна розглядати як наслідок застосування давності володіння з миттєвим строком.

Разом з тим, становленню набувальної давності й стійкому положенню незаконного володільця заважає слабка урегульованість відносин між власником і незаконним володільцем у досить довгий (а при відсутності добросовісності при набутті володіння – безстроковий) період часу, коли власник ще не втратив свого титулу, але вже не може повернути володіння, а незаконний володілець позбавлений права на річ і не захищений, як було вже зазначено, засобами цивільно-правового захисту (окрім випадку добросовісності останнього). До того ж норми, що визначають набувальну давність, не зачіпають господарчу експлуатацію майна.

Ці питання врегульовані ст. 390 ЦК України, згідно з якою всякий добросовісний володілець вважається зобов'язаним перед власником з моменту,

коли він довідався або повинен був довідатись про незаконність свого володіння або одержав повістку за позовом власника про повернення майна. Він повинен повернути або відшкодувати всі доходи, які даний володілець одержав або повинен був одержати з цього моменту. З цього часу до того ж відпадає і добросовісність. Недобросовісний набувач вважається винним перед власником за весь час наступного володіння. Володілець у такому випадку повинен повернути або відшкодувати всі доходи, які він здобув або повинен був здобути за весь час володіння. Разом з тим давнісний володілець після набуття статусу власника майна за набувальною давністю звільниться від подібних зобов'язань перед попереднім власником. Недобросовісний набувач буде нести зазначений обов'язок доти, поки зберігатиме володіння.

З урахуванням викладеного та пропозицій К. Скловського [8, с.116-119] та Ю.Толстого [9, с. 199] можна спробувати диференціювати набувальну давність залежно від добросовісності набуття володіння й об'єкта давнісного володіння, встановити скорочені терміни для нерухомого майна набутого добросовісно і збільшені – для отриманого недобросовісно. Добросовісно придбане рухоме майно, якщо воно не може бути витребуване у порядку віндикації (зокрема у зв'язку з пропуском строку позову для віндикації), обертається у власність набувача з моменту придбання, а інше майно (зокрема й таке, що вибуло з володіння власника поза його волею і вчасно не витребуване) – після спливу позовної давності. Такий порядок має аналоги у Німецькому цивільному укладенні.

Вказані пропозиції мають сенс. Зокрема зникне принципова можливість безстрокового перебування поза оборотом і поза публічним порядком недобросовісно набутого майна. З'явиться легальна можливість закріпити у власності майно, одержане тривалий час назад без дотримання необхідних процедур. У результаті дії цих факторів будуть упорядковані титули на майно, підвищиться й ступінь легальності цивільного обороту.

Висловлюються й інші пропозиції. Наприклад, М. Масевич пропонує теж надати можливість недобросовісному набувачу стати власником [10]. Однак він вважає, що володіння в подальшому повинно вестись добросовісно. Дана думка

спірна, оскільки з урахуванням викладених положень ні наш закон, ні § 932 Німецького цивільного укладення, на який цілком доречно посилається М. Масевич, не допускають наступного виникнення добросовісності в недобросовісного набувача. Відома тільки протилежне правило: втрата добросовісності, коли власнику стає відомий дійсний власник (наприклад, при пред'явленні позову про захист права власності). Саме з цієї причини і вироблене правило: наступне відпадання добросовісності не шкодить давності володіння. Така пропозиція може мати вирішення, хоча вона, на нашу думку, не зовсім вдала.

Додаткового розгляду потребує з'ясування сутності добросовісного заволодіння нерухомим майном з урахуванням презумпції добросовісності володільця. У зв'язку з наявністю системи реєстрації речових прав на нерухоме майно права на нерухоме майно виникають лише за умови їх легітимації. Згідно зі ст. 182 ЦК та Законом України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень" речові права на нерухомі речі виникають з моменту їх реєстрації компетентними органами. З огляду на це окремими цивілістами визначається окремо поняття добросовісності стосовно здійснення речового права щодо нерухомого майна. А саме: визнається добросовісним такий володільць нерухомості, який вважає, що наявні у нього правовстановлюючі документи на дане майно мають юридичну силу і закріплюють право власності на нерухомість [11, с.27]. Таке визначення не може бути прийнятним в силу тільки того, що кожна особа по-своєму розуміє сутність правовстановлюючих документів. До того ж в даному разі необхідно виходити із загального визначення добросовісності незалежно від виду майна.

На думку окремих дослідників давнісного володіння, поняття добросовісності безпосередньо примикає до ще однієї умови застосування набувальної давності – відкритості володіння (Толстой Ю.) [12, с.29]. Разом з тим, Яворська О. при розгляді законопроекту ЦК України 1996 року вважала, що добросовісність слід розуміти у зв'язку з відкритістю володіння [13, с.80-110]. Дана думка, необхідно зауважити, сформульована з огляду на те, що зазначений законопроект поряд з добросовісністю містить і відкритість володіння.

Безумовно, ці твердження мають сенс. Адже, якщо володіння недобросовісне, то володілець у більшості випадків буде намагатись приховати сам факт володіння від “сторонніх очей”. Однак можливі випадки, коли добросовісності немає, а відкритість володіння наявна. Зокрема такий варіант можливий при неповному складі суб’єктивного фактору розмежування добросовісності і недобросовісності володіння. А саме у разі наявності такого випадку, коли володілець не знає, але повинен знати, що він володіє чужою річчю. Тобто фактичні обставини, в яких здійснюється володіння, створюють умови, при яких володілець повинен знати про незаконність свого володіння. Але фактично він не знає про незаконність свого володіння, тому продовжує відкрито його здійснювати. Можливо навіть побудувати модель поведінки, коли давнісний володілець буде продовжувати володіти відкрито при відомому йому власнику майна, наприклад, коли власник просто “забув” свої повноваження у відношенні даного майна. Мабуть було б доцільним дотримуватись тієї точки зору, що *відкритість та добросовісність можуть взаємодоповнювати одне одного лише у випадку їх спільного застосування законодавцем*, як то має місце у Цивільному кодексі Російської Федерації, проекті нашого Цивільного кодексу 1996 року.

Таким чином, викладені положення надають можливість сформулювати такі висновки:

- добросовісність застосовується у цивільно-правових нормах як загально-правова та спеціально-правова категорія;
- виділення законодавцем окремої групи випадків, в яких добросовісність поведінки одного з суб’єктів є правостворюючим фактом, ґрунтується на неоднозначності обставин, в яких діє суб’єкт, а також реальними можливостями порушення подібними діями прав інших осіб;
- специфічним є використання добросовісності у речових відносинах, особливо в сфері набуття права власності за договором від неуповноваженої особи та за набувальною давністю;
- при набутті права власності за договором добросовісність відіграє проміжну роль як правова категорія між принципом “рука за руку відповідає”, що

відтворений у сучасному праві від античності, та римським принципом “де мою річ находити, там її і віндикую”;

- при давнісному володінні правоутворюючим є поняття добросовісного заволодіння, яке полягає у переконанні, що заволодіння правомірне, тобто майно надійшло до особи законно; до того ж у сенсі ст. 344 ЦК відкритість володіння не замінює поняття добросовісності, оскільки ці поняття мають різний зміст.

За своєю суттю добросовісність є елементом, який сприяє поєднанню моральних і правових приписів, а тому має подальшу перспективу дослідження в суто специфічних цивільно-правових відносинах, зокрема речово-правових.

Література

1. Смітюх А. Ідея добросовісності як імператив приватного права // Право України. – 2001. – №8. – С. 51-53.
2. Мурзин Д.В. Добросовесное приобретение имущества по договору. // Проблемы теории гражданского права. – М., 2003. – 128 с.
3. Черепяхин Б.Б. Юридическая природа и обоснование приобретения права собственности от неуправомоченного отчуждателя // Труды по гражданскому праву. – М., 2001. – 479 с.
4. Коновалов А.В. Владение и владельческая защита в гражданском праве. – СПб., 2004. – 405 с.
5. Рясенцев В. Приобретательная давность (давность владения) // Советская юстиция. – 1991. – №10. – С.20-22.
6. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Під ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнєцової. – К., 2002. – Кн. 1. – 720 с.
7. Цікало В. Набувальна давність у новому Цивільному кодексі України. // Нотар. – 2003. – № 11. – С.26-29.
8. Скловский К. Отношение собственника с незаконным владельцем и приобретательная давность // Хозяйство и право. – 2001. – №5. – С.116-119.
9. Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. – Л., 1955. – 215 с.
10. Масевич М.Г. Основания приобретения права собственности на бесхозяйные вещи // Проблемы современного гражданского права. – М., 2000. – С. 187-188.
11. Карлова Н.В. Михеева Л.Ю. Приобретательная давность и правила ее применения: Практическое пособие. – М., 2002. – 96 с.
12. Толстой Ю.К. Приобретательная давность // Известия высших учебных заведений: Сер. Правоведение. – 1992. – №3. – С.27-31.
13. Яворська О. Проблеми виникнення права приватної власності за давністю володіння (набувальна давність) // Підприємництво, господарство і право. – 2002. - №1 – С.32-35.